

การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของวัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุของชุมชนลุ่ม
แม่น้ำโขง

An Analytical Study Of Values Of The Buddha's Relics Worship
Culture By The Maekong River Community

เนาวรัตน์ สุขมะโน Naovarut Sukmano^๑
มนตรี สีระโรจนานันท์ MontreeSirarojananan^๒

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของดุชฎินิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของวัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุของชุมชนลุ่มแม่น้ำโขง” มีวัตถุประสงค์ ๑) เพื่อศึกษาวัฒนธรรมการบูชาพระธาตุในพระพุทธศาสนา ๒) เพื่อศึกษาวัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุของชุมชนลุ่มแม่น้ำโขง ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของวัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุของชุมชนลุ่มแม่น้ำโขง ดำเนินการวิจัยแบบผสมผสานโดยศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาจากเอกสารและลงพื้นที่สัมภาษณ์เชิงลึก

ผลการวิจัยพบว่า : วัฒนธรรมการบูชาพระธาตุในพระพุทธศาสนาเกิดจากการบูชาพระธาตุเจดีย์เสมือนได้เข้าเฝ้าต่อหน้าพระพักตร์พระศาสดาก่อให้เกิดกุศลจิตแก่ผู้บูชา ชุมชนลุ่มแม่น้ำโขงมีความมั่นคงทางวัฒนธรรมประเพณีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา คติการสร้างพระธาตุเจดีย์ในลุ่มแม่น้ำโขง ได้รับอิทธิพลมาจากสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชซึ่งส่งสมณทูตมายังสุวรรณภูมิ ทำให้พระพุทธศาสนามั่นคงในลุ่มแม่น้ำโขง มีหลักฐานปรากฏคือ พระธาตุพนม พระธาตุอิงฮัง เป็นต้น การบูชาพระธาตุเจดีย์เป็นการสร้างบุญบารมี ก่อให้เกิดคุณค่าด้านประเพณีเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืน โดยมีความเชื่อว่าพระธาตุเจดีย์เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ผู้บูชาตั้งใจให้ทำความดีเพื่อเป็นพุทธานุชา

คำสำคัญ : คุณค่า วัฒนธรรม การบูชา พระธาตุ

^๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Buddhist Studies, Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University,
Thailand

^๒ ภาควิชาปรัชญา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ Department of
Philosophy, Faculty of Liberal Arts, Thammasat University, Thailand

Abstract

This research of “An Analytical Study Of Values Of The Buddha’s Relics Worship Culture By The Maekong River Community” consists of 3 purposes – 1. To study the cultures of relics worships in Buddhism; 2. To study the cultures of relics worships in Mekong River’s communities; and 3. To study and analyze the culture’s values of relics worships in Mekong River’s communities. This research has used the combined research methods by analyzing records from the Pali Canon, the commentaries, relics stories, research papers, and conducting the interviews with related people.

This research has founded that the cultures within worshippers believe that they are honored in front of the Buddha self through worshipping the Buddha relics. It is the meritorious thought with pure mind. Whoever worships with material and practice in good conducts, then they worship the Buddha with smartening with scents and having recollection of the Buddha. The heavenly and divine beings also come to congratulate and bless the worshippers for peacefulness, happiness, and the good progress in life.

The communities around Mekong River have many cultures with the established traditions related to Buddhism. Principle in building the pagoda in this area received the influence from Ashoka The Great, who sent the Buddhist missionaries to dissemination the Buddhism. One of ninth missionary groups came to Suvarnabhumi led by Sohn Bhikkhu and Uttar Bhikkhu and established Buddhism in Mekong River’s region, especially around Thai-Laos area stably. The evidences are shown by many pagodas such as Phra That Phanom, Phra That Choeng Chum, Phra That Ing Hang, and Phra That Si Khotrabun. Also, each pagoda relates to the Buddha in some ways likes Phra That Phanom has kept the part of Buddha’s breast bone.

The values of worshipping the Buddha’s relics have been influenced from Buddhism as they believe that paying homage to the Buddha’s pagoda will accumulate their perfections. The worshipping creates the culture’s values for longevity of Buddhism. In economist side; it generates the good economy through local spending. For mindful benefits; the worshippers believe that the pagodas are the sacred places and they believe in doing good as honouring the Buddha. Many people become success in life as they made their true resolutions

in front of the pagoda. Because of their unshakable confidence in the relic's pagodas; they can persevere to work toward the success of their true resolutions.

Keywords: Value Culture Worship Relics

๑. บทนำ

หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน นอกจากพระธรรมคำสั่งสอน สมบัติอันล้ำค่า อีกอย่างหนึ่งที่พุทธศาสนิกชนควรกราบไหว้บูชา คือ พระบรมสารีริกธาตุซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งของพระสรีระขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ถือได้ว่าพระบรมสารีริกธาตุเป็นปูชนียวัตถุพิเศษยิ่งกว่าปูชนียวัตถุอื่นใดในโลกนี้เพราะอุบัติมาแต่ปูชนียบุคคลที่สูงส่งที่สุดในโลก^๓

พระบรมธาตุ หรือ พระบรมสารีริกธาตุ คือ พระอัฐิธาตุ (กระดูก) ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยเฉพาะเป็นมงคลวัตถุสูงสุด ทรงอานุภาพที่สุดที่จะพึงหาได้ในโลก ซึ่งพระศาสดาได้ทรงอธิษฐานไว้ก่อนปรินิพพานเพื่อให้มนุษย์ เทพ พรหมทั้งหลายได้มีไว้สักการะ เป็นเครื่องน้อมนำไปสู่นิพพาน ในอดีตนั้นเป็นสิ่งที่ยกษัตริย์ ขุนนางข้าราชการ และประชาชนได้ร่วมกันเสวยสละ แร่กาย แร่ใจ และทรัพย์สินสมบัติต่าง ๆ เพื่อเป็นพุทธบูชา เป็นที่พึ่งเป็นสิริมงคล และเป็นแหล่งกราบไหว้บูชา เป็นสิ่งช่วยเจริญพุทธานุสติ และปลงสังขาร ช่วยเจริญธรรมมานุสติว่า ธรรมะหรือพุทธธรรมอันบริสุทธิ์นั้นเอง อานุภาพของพระบรมธาตุสามารถป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ ช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ เป็นยอดสิริมงคล แก่บุคคลและสถานที่ต่าง ๆ กัน^๔ ภายหลังจากปรินิพพานของพระพุทธเจ้ามีการสร้างพระสถูปเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้สักการบูชาตามแคว้นแคว้น เช่น พระราชาแห่งแคว้นมคธพระนามว่าชาตศัตถุ เวเทหิบุตร ทรงสร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและการทำการฉลองในกรุงราชคฤห์ พวกเจ้าลิจฉวีผู้ครองกรุงเวสาลี ทรงสร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและทำการฉลองในกรุงเวสาลี พวกเจ้าศากยะชาว กบิลพัสดุ์ก็ทรงสร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ^๕ เป็นต้น จากหลักฐานดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการสักการบูชา การเฉลิมฉลองกลายเป็นประเพณี วัฒนธรรมอันดีงามในการบูชาและทำให้มีการปฏิบัติสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน คติการกราบไหว้บูชาพระบรมธาตุที่ประดิษฐานอยู่ในพระสถูปเจดีย์นี้ เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดการรวมตัวทางวัฒนธรรมของคน ในท้องถิ่นมาสักการะร่วมกัน มีการแสวงหาพระบรมธาตุด้วยการขอจากบ้านเมืองอื่น หรือไม่ก็พบเจอจากสถูปเจดีย์ของบ้านเมืองที่ร้างไปเพื่อมาประดิษฐานในท้องถิ่น ขอแรงผู้คนที่เลื่อมใสศรัทธา ให้ก่อสร้างพระสถูป

^๓ บุญช่วย สมพงษ์, *ตำราพระธาตุ*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๔๙๕), หน้า ๑๙๐.

^๔ สุด ศรีสมวงศ์, *ตำนานมูลศาสนา*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิทย์บรรณาการ, ๒๕๑๙), หน้า ๑๒๕.

^๕ คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๘/๑๕๔.

เจดีย์ขึ้นให้เป็นสถานที่กราบไหว้^๖ พระธาตุสำคัญ ๆ จำนวนมากในท้องถิ่นหรือภูมิภาคต่าง ๆ มีผู้คนจากทั่วสารทิศพากันมาจาริกแสวงบุญและมากราบไหว้ตามฤดูกาลที่มีงานไหว้และงานฉลององค์พระธาตุไม่เพียงแต่เป็นศูนย์รวมจิตใจเท่านั้นแต่ยังหมายรวมถึงคุณค่าที่น้อมนำจิตใจของผู้ที่ได้พบเห็น ให้เกิดพุทธานุสติ ระลึกถึงพุทธองค์พระผู้เป็นศาสดาแล้วเกิดศรัทธานำไปสู่การประพฤติปฏิบัติตาม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า อีกทั้งยังเป็นภาพสะท้อนของความสัมพันธ์ระหว่างรูปธรรมและนามธรรม ของสรรพสิ่งที่เราไม่สามารถเห็นได้นอกจากใช้ปัญญาพิจารณาเท่านั้น

ในสังคมพุทธศาสนาพระสถูปเจดีย์เป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าถือเป็นศูนย์กลางการจาริกแสวงบุญของผู้คนจากหลายภูมิภาคเข้ามาบูชากราบไหว้เป็นประจำ สิ่งหนึ่งที่มีร่วมกัน คือ ความเคารพศรัทธาที่มีต่อพระบรมธาตุเจดีย์ อันเป็นสิ่งสักการะสูงสุด เมื่อกราบไหว้แล้วก็ไปประกอบพิธีตามวิหาร หรือศาลาที่ประดิษฐานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนเคารพ จึงปรากฏว่าศาสนสถานเหล่านี้ เป็นที่รวมของประชาชน และหากสืบสายไปแล้วการบูชาพระบรมธาตุเจดีย์และการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ น่าจะเป็นคติในการนับถือพุทธศาสนาลัทธิหินยาน ของวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างราว พุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๖ เพราะได้ปรากฏหลักฐานที่เด่นชัดกว่าที่ใด^๗

ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ศูนย์กลางทางศาสนาที่สำคัญได้เปลี่ยนจากอินเดียมาเป็นลังกา เนื่องจากลังกามีกษัตริย์ที่ใส่พระทัยในการทะนุบำรุงพระศาสนา คือ พระเจ้าปราชรมหาพาหุ ผู้ที่ถือว่า สืบสายตรงมาจากพระพุทธเจ้า เรียกว่า “นิกายลังกาวงศ์” ทำให้ได้รับความสนใจจากบรรดาสงฆ์ และกษัตริย์ โดยเฉพาะอาณาจักรพุกามและอาณาจักรมอญที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิหินยานเหมือนกัน ในประเทศไทยก็มีพระภิกษุหลายรูปเดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาที่ลังกา ทำให้เกิดความนิยม ในพุทธศาสนาลัทธิหินยานนิกายลังกาวงศ์อย่างแพร่หลาย จนกล่าวได้ว่าบรรดาบ้านเมืองต่าง ๆ ในพม่า มอญ ไทย ลาว และกัมพูชา ต่างหันมานับถือพุทธศาสนา ลัทธิหินยานทำให้เกิดประเพณีการสร้างวัด สร้างพระสถูปเจดีย์ให้เป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองกันอย่างแพร่หลาย คติการกราบไหว้บูชาพระบรมธาตุที่ประดิษฐานอยู่ในพระสถูปเจดีย์นี้ เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการรวมตัวทางวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่น ที่มีความหลากหลายทั้งระบบความเชื่อและชาติพันธุ์ให้หลอมรวมเป็นวัฒนธรรมเดียวกัน^๘

ดินแดนแห่งลุ่มแม่น้ำโขง เป็นแหล่งกำเนิดของอาณาจักรน้อยใหญ่ที่ประกอบด้วยนครรัฐมากมาย มีความหลากหลายทางนิเวศวิทยา ด้วยความสัมพันธ์ของความหลากหลายได้หลอมรวมกัน จนเกิดความกลมกลืนทางด้านศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี การปกครองและ

^๖ สุด ศรีสมวงศ์, **ตำนานมูลศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๗๔.

^๗ ศรีศักร วัลลิโภดม, **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ**. (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๙), หน้า ๔๘

^๘ ศรีศักร วัลลิโภดม, **ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ**. หน้า ๗๔.

ภูมิปัญญา ดินแดนแห่งนี้จึงเป็นแหล่งอารยธรรมที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งของโลกชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในชุมชนลุ่มแม่น้ำโขงประกอบด้วย อาณาจักรล้านนา อาณาจักรล้านช้าง อาณาจักรขอม และระดับรัฐน้อยใหญ่อีกมาก กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ เป็นผู้สร้างสรรค์ศิลปะและวัฒนธรรมต่าง ๆ อย่างสืบเนื่องยาวนาน^๙

คนไทยอีสานและคนลาวที่อาศัยอยู่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขงมีที่มาจากแหล่งเดียวกัน คือเป็นลูกหลานของอาณาจักรล้านช้าง ความทรงจำที่แสดงถึงรากเหง้าเดียวกันของคนสองฝั่งโขงยังถูกบันทึกอยู่ในภาษา วัฒนธรรมประเพณี ตำนานบ้านเมือง ตำนานศาสนา เรื่องเล่าเกี่ยวกับบุคคลสำคัญ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นเรื่องที่รับรู้ เป็นสิ่งที่นับถือร่วมกันของคนทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขง^{๑๐} กษัตริย์ล้านช้างให้ความสำคัญต่อคติความเชื่อเรื่องพระบรมสารีริกธาตุหรือพระธาตุมาแต่โบราณกาล ดังปรากฏในพงศาวดารล้านช้างหลายฉบับ การให้ความสำคัญต่อพระบรมสารีริกธาตุในวัฒนธรรมล้านนามีหลายมิติ อันดับแรก คือ การให้ความสำคัญต่อพระธาตุในฐานะตัวแทนพระพุทธเจ้า ต้องเก็บรักษาไว้ในสถานที่ปลอดภัยและสง่างาม ในอุโมงค์ของสกลุปะเจดีย์ อีกมิติหนึ่ง พระธาตุ คือ ตัวแทนแห่งความรุ่งเรืองของดินแดนซึ่งมีพระธาตุประดิษฐานอยู่ในมิติดังกล่าว พระธาตุเป็นสัญลักษณ์ของความเจริญของพื้นที่หรือดินแดนนั้น ๆ ที่จะเกิดในอนาคต เช่น ตำนานพระเจ้าเลียบโลก อ้างถึงพุทธพยากรณ์ เรื่องดินแดน ผู้นำ สถานที่พระธาตุ จึงมีมิติเชื่อมโยงระหว่างพุทธจักรกับอาณาจักรด้วย อิทธิพลคติความเชื่อดังกล่าวแผ่ขยาย มายังชุมชนสองฝั่งโขง บริเวณแอ่งสกลนคร เป็นที่ตั้งบ้านเมืองของผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ ตำนานอุรังคธาตุเป็นตำนานที่เกิดจากคติความเชื่อเรื่องพระบรมสารีริกธาตุของชาวล้านช้าง เชื่อมโยง ศาสนสถานที่มีร่องรอยผสมผสานระหว่างคติทางศาสนาฮินดูแลพุทธศาสนาที่มีมาแต่สมัยทวารวดี ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔^{๑๑}

วิถีชีวิตของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขงมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอันมากเห็นได้จากมี พระสกลุปะเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุซึ่งเป็นที่เคารพศรัทธาอันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของชาวชุมชนลุ่มแม่น้ำโขงหลายแห่ง ได้แก่ พระธาตุพนม พระธาตุเชิงชุม พระธาตุอิงฮัง พระธาตุหลวงเวียงจันทน์ พระธาตุศรีโคตรบอง องค์พระธาตุมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตชุมชนลุ่มแม่น้ำโขงอย่างมาก เป็นบ่อเกิดของพิธีกรรม ขนบธรรมเนียมจารีตประเพณี วัฒนธรรม ทั้งยังมีบทบาทสำคัญในระบบสังคมทำหน้าที่ควบคุมสังคมให้เกิดความสันติสุข สงบร่มเย็น ควบคุมความ

^๙ เอกสารประกอบกลุ่มชาติพันธุ์ในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำโขง มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง, (ออนไลน์). แหล่งที่มา : <http://www.Chiangkornng>, สืบค้นเมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม ๒๕๖๐

^{๑๐} สัญญา ชิวะประเสริฐ, ความทรงจำเกี่ยวกับดินแดนสองฝั่งแม่น้ำโขงในประวัติศาสตร์ไทย และประวัติศาสตร์ลาว, วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปีที่ ๑๗ ฉบับเดือนมกราคม - ธันวาคม ๒๕๕๗, หน้า ๓๓๙.

^{๑๑} ศรีศักร วัลลิโภดม, “สังคมสองฝั่งโขงกับอดีตทางวัฒนธรรมที่ต้องล้าเลิก”, ศิลปวัฒนธรรม, ๒๓ (๕) : ๙๐ - ๑๐๕, มีนาคม, ๒๕๔๕, หน้า ๙๘.

ประพจน์ของผู้คนในชุมชนให้อยู่ในกรอบจารีตประเพณี ชุมชนลุ่มแม่น้ำโขงมีการประกอบพิธี ถวายสักการะพระธาตุ เรียกว่า “งานนมัสการพระธาตุ” คนที่มาร่วมงานนมัสการพระธาตุต่าง เชื่อว่าเมื่อมาร่วมพิธีแล้วจะได้บุญกุศลมาก เชื่อว่าเทวดาที่สถิตอยู่ในเรือนธาตุจะดลบันดาลให้สมปรารถนา ปกป้องรักษาคุ้มครองอานิสงส์ ผลบุญที่ได้จากการกราบไหว้บูชา ยิ่งหากใครบูชาด้วยจิตใจศรัทธาอันบริสุทธิ์และหมั่นกราบไหว้เมื่อมีโอกาส อานุภาพความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุ จะดลบันดาลให้เกิดสิริมงคลในชีวิตแก่ตัวผู้บูชา ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาว่าวัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุ ในพระพุทธศาสนาเริ่มต้นอย่างไรกระจายมาสู่ลุ่มแม่น้ำโขงเมื่อไร อย่างไร และมีคุณค่าของวัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุของชุมชนลุ่มแม่น้ำโขงอย่างไรเพื่อเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาและการปฏิบัติต่อพระธาตุให้ถูกต้องสืบต่อไป

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาวัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุในพระพุทธศาสนา
๒. เพื่อศึกษาวัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุของชุมชนลุ่มแม่น้ำโขง
๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของวัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุของชุมชนลุ่มแม่น้ำโขง

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยแบบผสมผสาน เชิงคุณภาพ (Qualitative Method) มีขั้นตอนวิจัยดังต่อไปนี้

๑) ค้นคว้า รวบรวม วิเคราะห์ข้อมูลปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ ตำนานทางพระพุทธศาสนา ตำนานอูร์รังคะธาตุ ที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าของวัฒนธรรมการบูชาพระธาตุ

๒) ค้นคว้า รวบรวม วิเคราะห์ ข้อมูลทุติยภูมิ ได้แก่ วรรณคดี ฎีกา และเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ หนังสือ ตำรา วิทยานิพนธ์ งานวิจัย และผลงานตีพิมพ์ทั้งภาษาไทยภาษาอังกฤษ ทางวิชาการของผู้ทรงคุณวุฒิทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งสื่ออิเล็กทรอนิกส์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมาของพระธาตุในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง

๓) วิเคราะห์องค์ความรู้เรื่องคุณค่าของวัฒนธรรมการบูชาพระธาตุทางพระพุทธศาสนา และของชุมชนลุ่มแม่น้ำโขง

๔) สัมภาษณ์เชิงลึกกับนักวิชาการท้องถิ่น พระภิกษุและประชาชน โดยกำหนดประเด็นคำถามเพื่อรวบรวมข้อมูล จำนวน ๒๕ รูป/คน ที่มาบูชาพระธาตุ บริเวณวัดพระธาตุพนม จังหวัดนครพนม วัดพระธาตุเชิงชุม จังหวัดสกลนคร วัดพระธาตุบังพวน จังหวัดหนองคาย ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ได้แก่ พระธาตุหลวง แขวงเวียงจันทน์ วัดพระธาตุอิงฮัง บ้านทิดอึ้งฮัง แขวงสะหวันเขต พระธาตุศรีโคตรบอง แขวงคำม่วน และผู้สัมภาษณ์ได้เข้าร่วมกิจกรรมเพื่อเข้าไปสังเกตพฤติกรรมวัฒนธรรมการบูชาพระธาตุ ของกลุ่มเป้าหมาย

“เมื่อพระเพลิงไหม้พระสรีระของพระผู้มีพระภาค พระอวยวะ คือ พระฉวี (ผิวนอก) พระจัมมะ (หนัง) พระมังสา (เนื้อ) พระนหารู (เอ็น) หรือพระลสิกา (ไขข้อหรือไขกระดูก) ไม่ปรากฏเกล้า ไม่ปรากฏไขมาเลย คงเหลืออยู่แต่พระสรีระเท่านั้น เปรียบเหมือนเมื่อไฟไหม้เนยใสและน้ำมันก็ไม่ปรากฏเกล้า ไม่ปรากฏไขมา เมื่อพระเพลิงไหม้พระสรีระของ พระผู้มีพระภาค พระอวยวะ คือ พระฉวี พระจัมมะ พระมังสา พระนหารู หรือพระลสิกา ไม่ปรากฏเกล้า ไม่ปรากฏไขมา คงเหลืออยู่แต่พระสรีระเท่านั้น เหมือนกัน และบรรดาผ้า ๕๐๐ คู่ นั้น มีเพียง ๒ ผืน เท่านั้นที่ไม่ถูกไฟไหม้ คือ ผืนในสุด กับผืนนอกสุด ก็เมื่อ พระเพลิงไหม้พระสรีระของพระผู้มีพระภาคแล้ว แลทำน้ำไหลหลั่งมาจากอากาศดับจิตกาธานของพระผู้มีพระภาค น้ำพุ่งขึ้นจากไม้สาละดับจิตกาธานของพระผู้มีพระภาค พวกเจ้ามัลละ ผู้ครองกรุงกุสินาราได้จัดกำลังพลหอกไว้รอบสันฐาคารล้อมด้วยกำแพงธนู (ป้องกันพระบรมสารีริกธาตุของพระผู้มีพระภาค) แล้วสักการะ เคารพ นอบนอบ บูชาพระสรีระของพระผู้มีพระภาคด้วยการพ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี ระเบียบดอกไม้และของหอม ตลอด ๗ วัน”^{๑๕}

จากข้อความนี้สิ่งที่ปรากฏระหว่างการถวายพระเพลิงพระสรีระพระพุทธเจ้าคือ เถ้าถ่านหรือเถ้าของพระฉวี (ผิว) พระจัมมะ (หนัง) พระมังสา (เนื้อ) พระนหารู (เอ็น) หรือพระลสิกา (ไขข้อ) ไม่ปรากฏ คงเหลืออยู่เพียงพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ถือว่าพระบรมสารีริกธาตุได้บังเกิดขึ้นมาในเวลานั้น โดยเมื่อถวายพระเพลิงพระสรีระเรียบร้อยแล้ว มัลละกษัตริย์ได้จัดกำลังอารักขาพระบรมสารีริกธาตุเป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังทำการบูชา พระบรมสารีริกธาตุด้วยการพ้อนรำ ขับร้อง ดอกไม้และของหอมเป็นเวลา ๗ วัน

การสร้างพระเจดีย์เพื่อบรรจุพระธาตุนั้นปรากฏในมหาปรินิพพานสูตรที่กล่าวถึงเหตุการณ์ก่อนและหลังพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน โดยก่อนที่จะปรินิพพานได้มีพุทธาณุญาตให้สร้างเจดีย์เพื่อบรรจุพระธาตุของอุปัชฌาย์บุคคล ๔ จำพวกและตรัสถึงสังเวชนียสถาน ๔ เพื่อให้พุทธบริษัทที่มีความระลึกถึงพระองค์ ได้เดินทางไปสักการะบูชา โดยทรงตรัสตอบพระอานนท์ ความว่า สังเวชนียสถาน ๔ เป็นสถานที่ (เป็นศูนย์รวม) ที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดูสังเวชนียสถาน ๔ คือ

๑. สังเวชนียสถานที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคต ประสูติในที่นี้’
๒. สังเวชนียสถานที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคต ได้ตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในที่นี้’
๓. สังเวชนียสถานที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคต ทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้’
๔. สังเวชนียสถานที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคต ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุในที่นี้’

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๕/๑๗๖.

เป็นสถานที่ที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู คนเหล่าใดเหล่าหนึ่งจาริกไปยังเจดีย์จักมีจิตเสื่อมใสตายไป คนเหล่านั้นทั้งหมดหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๑๖}

ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าสังเวชนียสถานทั้งสี่แห่งจึงกลายเป็นสถานที่พุทธศาสนิกชน ทุกสารทิศต่างถือเป็นประเพณีที่จะเดินทางไปจาริกแสวงบุญเพื่อหมายจะได้เดินทางไปกราบไหว้ ในดินแดนที่พระพุทธเจ้าได้เคยทรงเสด็จประทับอยู่หรือสถานที่เกิดเหตุการณ์สำคัญของพระองค์ ด้วยความคิดที่ว่าเมื่อไปกราบสถานที่เหล่านั้นก็เหมือนได้ไปกราบพระพุทธองค์หรือได้ไปอยู่ใกล้กับพระองค์นั่นเอง พุทธศาสนิกชนที่มีความศรัทธา เสื่อมใสในพระพุทธเจ้าเมื่อนำสิ่งของไปบูชายังพระสถูปเจดีย์ที่บรรจุ พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้านั้นไม่ว่าจะเป็นดอกไม้ ของหอม หรือการนั่งสมาธิต่อหน้าพระสถูปเจดีย์ เมื่อปฏิบัติแล้วผู้นั้นก็จะบังเกิดความสุขแก่เขาเหล่านั้นตลอดไป

วัฒนธรรมการบูชาพระธาตุที่ได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนา การทำบุญเพื่อจะให้ได้บุญนั้นมีอยู่ ๓ วิธี รวมเรียกว่า บุญกิริยาวัตถุ คือ

ทานมัย คือ วิธีการทำบุญด้วยการบริจาคทาน เป็นเรื่องของจิตเกี่ยวข้องกับสิ่งของที่จะทำทาน มีหน้าที่กำจัดกิเลสอย่างหยาบคือความโลภได้ ผู้ที่ได้บุญจากทานมัยย่อมเป็นคนกว้างขวางเป็นที่รักและเคารพของปวงชน สมานไมตรีกันไว้ได้ทุกชั้น ทั้งยึดถือประโยชน์ของคนที่มีทรัพย์ได้ด้วย เราจำแนกทานออกเป็น ๒ อย่างคือ

๑. อามิสทาน การให้สิ่งของที่ควรให้โดยพื้นฐานมี ๔ คือ ปัจจัย ๔ ได้แก่ เครื่องนุ่งห่มอาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ทางพระว่าให้จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช

๒. ธรรมทาน การให้ธรรม การสั่งสอนแนะนำเกี่ยวกับธรรม การให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง เชื่อว่าธรรมทาน

ศีลมัย บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล ที่ว่าเป็นบุญส่วนเหตุ นั้น ก็เพราะว่าการรักษาศีลเป็นวิถีทางหรือเป็นปฏิบัติที่ช่วยให้บุคคลได้ประสบ บุญที่เป็นส่วนผลคือ สุขกายสบายใจ ศีลนี้ หากใครรักษาดีแล้ว ย่อมอำนวยประโยชน์แก่ผู้นั้นมากมายเป็นประโยชน์ในชาตินี้คือ มีความเย็นใจไม่เดือดร้อนเพราะเป็นผู้มีศีล ประโยชน์ในกายภาคหน้า

ภาวนามัย การเจริญภาวนานี้ได้บุญกุศลมากกว่าการให้ทาน และการรักษาศีลคือทาน มีผลน้อยกว่าศีล ศีลมีผลน้อยกว่าสมาธิ สมาธิมีผลน้อยกว่าปัญญา ปัญญามีผลมากที่สุด เพราะสามารถนำไปสู่การตัดกิเลสได้ เข้าสู่พระนิพพาน เข้าถึงความสิ้นทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง

วัฒนธรรมในการปฏิบัติต่อพระธาตุ ความเชื่อในเรื่องการปฏิบัติต่อพระธาตุ ถือได้ว่า บรรพบุรุษสอนให้ลูกหลานมีความเคารพในพระรัตนตรัย ได้แก่ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ ดังนั้นในการกราบไหว้บูชาพระบรมสารีริกธาตุไว้ว่าจะเป็นที่บ้าน วัด หรือในพระเจดีย์

^{๑๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๒/๑๕๐ - ๑๕๑.

เป็นพุทธานุสสติกรรมฐาน เท่ากับเราได้เข้าเฝ้าต่อพระพักตร์พระพุทธเจ้าโดยตรง อานิสงส์มีมากมายมหาศาล ทำให้จิตใจเบิกบานแจ่มใสเป็นกุศล จิตจะสะอาดผ่องใส ผู้ใดมีพระบรมสารีริกธาตุบูชาและมีการปฏิบัติบูชาอยู่ในศีลในธรรม อยู่เป็นประจำก็จะมีเทพ พรหมเทวดามาร่วมกราบไหว้ โมทนาบุญ และคอยดูแลรักษาคุ้มครอง พระบรมสารีริกธาตุ ส่งผลทำให้ผู้ที่บูชาพระบรมสารีริกธาตุอยู่เย็นเป็นสุข มีความเจริญก้าวหน้าทั้งในทางโลกและทางธรรม

การเคารพด้วยอามิสบูชาและปฏิบัติบูชา การเคารพด้วยอามิสบูชาและปฏิบัติบูชา พระบรมสารีริกธาตุเป็นการเปรียบเทียบได้บูชาองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งการกระทำโดยการถวายของหอมหรือบูชาด้วยการทำจิตใจของตนให้เลื่อมใสในพระบรมสารีริกธาตุ และน้อมรำลึกถึงพระพุทธรูปของพระพุทธรูปองค์และมั่นคงในการทำความดียอมเกิดประโยชน์และความสุขแก่ผู้บูชาไปตลอดกาลนาน

วัฒนธรรมการบูชาพระธาตุในชุมชนลุ่มแม่น้ำโขง

พัฒนาการของพระธาตุสำคัญที่แพร่หลายมาจนถึงปัจจุบันนั้นเริ่มมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งสมณทูตจำนวน ๙ สาย ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่ง ๑ ใน ๙ สายนั้นคือ สุวรรณภูมิ ซึ่งสันนิษฐานกันว่าก็คือบริเวณที่เป็นประเทศไทยและลาวในปัจจุบัน จากวันนั้นตรารับถึงวันนี้พระพุทธศาสนาได้ประดิษฐานอย่างมั่นคงในดินแดนลุ่มแม่น้ำโขง สิ่งที่สะท้อนให้เห็นเป็นรูปธรรมของการเจริญรุ่งเรือง ของพระพุทธศาสนาคือในดินแดนแถบนี้ปรากฏมีศาสนสถานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าอย่างมากมาย ที่เห็นชัดเจนคือ พระธาตุเจดีย์ ซึ่งพระธาตุแต่ละองค์นั้นก็ล้วนบรรจุพระบรมสารีริกธาตุขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งพระธาตุแต่ละองค์นั้นล้วนมีความศักดิ์สิทธิ์และมีความโดดเด่นเปรียบเสมือนเป็นแก้วตาดวงใจเป็นหลักบ้านหลักเมืองของทั้งไทยและลาว ก่อกำเนิดเป็นวัฒนธรรมประเพณีในการบูชาพระธาตุ ที่สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ดังนี้

พระธาตุพนม เป็นศาสนสถานที่ประดิษฐานพระอัฐิธาตุ พระธาตุเชิงชุม เป็นพระธาตุเจดีย์ ที่สร้างครอบรอยพระบาทของพระพุทธเจ้า จำนวน ๔ รอย คือ พระกกุสันโธ พระโกนาคมน และพระกัสสปะ รวมพระพุทธเจ้าอีกหนึ่งรอย และในอนาคตกาลพระศรีอารยเมตไตรยก็จะเสด็จมาประทับรอยพระบาทอีกพระองค์หนึ่งเป็นองค์ที่ ๕ เมื่อครบทั้ง ๕ พระองค์แล้วก็จะไม่มีพระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับรอยพระบาทอีกเลย ด้วยหมตสมัยพระพุทธเจ้าในภัทรกัลป์นี้ พระธาตุบังพวน เป็นพระธาตุเจดีย์ที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุส่วนหัวหน้าของพระพุทธเจ้าจำนวน ๒๙ องค์ ตั้งอยู่ในวัดพระธาตุบังพวน ตามตำนานกล่าวว่า พระยาสุวรรณพิงคาร เจ้าเมืองหนองหาน สกลนคร พระยาคำแพง เจ้าเมืองหนองหานน้อย อุดรธานี พระยาจุลณีพรหมทัต เจ้าเมืองจุลณี (ลาวเหนือ) พระยาอินทปัตถนคร (เขมร) และพระยานันทเสน เจ้าเมืองศรีโคตรบูรณ์หลวง ได้ร่วมกันอุปัถม์ภักดิ์พระมหากัสสปะเถระพร้อมด้วยพระอรหันต์ อีก ๕๐๐ องค์ ทำการก่อสร้างพระธาตุพนมเสร็จแล้ว และได้บรรลุอรหันต์ทั้งหมด ได้เดินทางไปอินเดียเพื่ออัญเชิญ พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าจำนวน ๔๘ พระองค์ มาประดิษฐานไว้ ณ สถานที่ ๔ แห่ง คือบริเวณเมืองหนองคายและเมืองเวียงจันทน์ หนึ่งในสี่แห่งนั้น คือพระธาตุบัง

พวน พระธาตุหลวง คือ พระธาตุศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองชาวลาว ตั้งอยู่กลางเมืองเวียงจันทน์ ตามตำนานอูร์จกธาตุเล่าไว้ว่าพระธาตุหลวงสร้างขึ้นคราวเดียวกับการสร้างเมืองนครเวียงจันทน์ พระธาตุอิงฮัง พระธาตุที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุส่วนกระดูกสันหลังของพระพุทธเจ้า ซึ่งในตำนานอูร์จกธาตุกล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จมายังบริเวณพระธาตุอิงฮัง ในปัจจุบัน พระธาตุศรีโคตรบอง หมายถึงพระธาตุที่ตั้งอยู่ที่บ้านเมืองเก่า ริมแม่น้ำโขง ทางทิศใต้ของเมืองท่าแขก แขวงคำม่วน เป็นพระธาตุพี่น้องกับพระธาตุพนม พระธาตุแห่งนี้สร้างขึ้น โดยพระสมันทรราชหรือสมันตตธรรมวงศ์สาอะทิวราชแห่งราชอาณาจักรศรีโคตรบอง เพื่อเป็นอนุสาวรีย์พระยาศรีโคตรบอง กษัตริย์นครศรีโคตตะบური เนื่องจากพระธาตุแห่งนี้เคยเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ คือ พระกะกุสันโธ พระโกนาคะมะโน พระกัตตะโอบและพระโคตมะโม

คุณค่าของวัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุของชุมชนลุ่มแม่น้ำโขง ๑) คุณค่าด้านประเพณี วัฒนธรรมในการบูชาพระธาตุนั้นมีอิทธิพลและคุณค่าก่อให้เกิดเป็นประเพณีสืบทอดกันมานับจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ผู้ที่มาร่วมงานประเพณีถือว่าเป็นผู้ที่มีส่วนช่วยในการอนุรักษ์ประเพณีอันดีงามนี้ไว้ ถือเป็น การ สืบทอดพระพุทธศาสนาได้อีกทางหนึ่ง ๒) คุณค่าต่อพระพุทธศาสนา การเดินทางไปไหว้พระธาตุเจดีย์ ถือเป็น การสร้างบุญบารมีอย่างหนึ่งเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืน เจดีย์เป็นสัญลักษณ์บ่งบอก ถึงความยิ่งใหญ่ ผู้ประสงค์บุญก็ได้ความรู้สึกที่เป็นบุญพิเศษ ความจริงเจดีย์เป็นวัตถุธรรมดาชนิดหนึ่ง เป็นหิน ปูน ทราย อิฐ แต่เมื่อก่อให้เป็นรูปร่างเสร็จแล้วกลับให้ความรู้สึกที่ไม่ธรรมดาเหมือนกับพระพุทธรูปสามารถกราบไหว้บูชาได้อย่างสนิทใจและถ้าไม่เอาใจใส่หรือไม่ให้ความเคารพจะได้รับการตำหนิจากชุมชนหรือในสังคมนั้น ๆ เจดีย์จึงเป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาที่ควรให้ความเคารพสักการะและเป็นที่ยึดเหนี่ยวให้กับประชาชนในสังคมได้เป็นอย่างดี ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นของนางอารีรัตน์ นาคพงษ์ ว่า การบูชาพระธาตุส่งผลต่อการพุทธศาสนิกชนคือมีส่วนได้น้อมนำให้คนมาทำบุญ มีการเกรงกลัวบาปทำให้ไม่มีการก่อความเดือดร้อนให้คนอื่น ชุมชนจะอยู่อย่างสงบสุข ทำให้เกิดความสามัคคีในเทศกาลต่าง ๆ เกี่ยวกับการบูชา พระธาตุนอกจากวันพระก็จะร่วมกันทำบุญ นอกจากนี้ยังเป็นการสืบสานประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน ให้คงอยู่สืบไป ๓) คุณค่าด้านเศรษฐกิจ การบูชาพระธาตุส่งผลในด้านเศรษฐกิจคือในช่วงเทศกาลไหว้ พระธาตุมีเงินหมุนเวียนมากทำให้เศรษฐกิจดี ทำให้มีการจับจ่ายซื้อขายสิ่งของอันมาประกอบเป็นเครื่องบูชา มีการจับจ่ายใช้สอยของผู้มาประกอบพิธีบูชาจากท้องถิ่น ชุมชนต่าง ๆ เกิดการสร้างงานสร้างรายได้ ทำให้มีเงินทุนหมุนเวียนในท้องถิ่น ทำให้เกิดสิ่งก่อสร้างเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้มาบูชาพระธาตุ ๔) คุณค่าต่อผู้บูชาและชุมชน การบูชาพระธาตุเจดีย์นั้นมีคุณค่าต่อตัวผู้บูชาและชุมชน ที่เป็นเช่นนี้เพราะเชื่อกันว่าพระธาตุเจดีย์ถือเป็นยอดของศาสนสถานและเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ในพระธาตุเจดีย์นั้นบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและปูชนียวัตถุสำคัญอยู่ เมื่อพุทธศาสนิกชนไปกราบไหว้บูชาย่อมจะเพิ่มความรู้สึกเชื่อมั่น และโอบน้อมใจให้อยากทำความดีเพื่อเป็นพุทธบูชา หลายคนเปลี่ยนชีวิตได้เพราะได้ตั้งสัจจะอธิษฐานต่อองค์เจดีย์ หลายคนประสบความสำเร็จในชีวิตเพราะได้ขอพรต่อองค์พระเจดีย์ ด้วยความศรัทธา เลื่อมใสเคารพอย่างแน่วแน่ในพระธาตุเจดีย์จึงทำให้อดทนทำในสิ่งที่

ตนเองตั้งจิตอธิษฐานไว้สำเร็จ ถือได้ว่าพระธาตุเจดีย์เป็นเสมือนสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้คนในกลุ่มแม่น้ำโขงอันมีผลสำคัญยิ่งต่อการดำเนินชีวิตพุทธศาสนิกชนในแถบนี้

การบูชาพระธาตุของคนในชุมชนกลุ่มแม่น้ำโขงถือได้ว่าเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนาและเป็นการช่วยขัดเกลาจิตใจของผู้คนในแถบนี้ให้ประพฤติดีประพฤติชอบ อันจะก่อให้เกิดความสุขทั้งต่อตัว ผู้ปฏิบัติและชุมชนของผู้ปฏิบัติด้วย

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

บุญช่วย สมพงษ์, ตำราพระธาตุ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๙๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “สังคมสองฝั่งโขงกับอดีตทางวัฒนธรรมที่ต้องล้าเลิก”, ศิลปวัฒนธรรม. ๒๓

(๕): ๙๐ – ๑๐๕, มีนาคม, ๒๕๔๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ. กรุงเทพมหานคร:

เมืองโบราณ, ๒๕๓๙.

สัญญา ชีวะประเสริฐ. ความทรงจำเกี่ยวกับดินแดนสองฝั่งแม่น้ำโขงในประวัติศาสตร์ไทยและ

ประวัติศาสตร์ลาว. วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปีที่ ๑๗

ฉบับเดือนมกราคม – ธันวาคม ๒๕๕๗.

สุด ศรีสมวงศ์. ตำนานมูลศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิทย์บรรณาการ,

๒๕๑๙.

เอกสารประกอบกลุ่มชาติพันธุ์ในอารยธรรมกลุ่มแม่น้ำโขง มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง, (ออนไลน์).

แหล่งที่มา : <http://www.Chiangkornng>, สืบค้นเมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม ๒๕๖๐

